

Liturgia online – <http://www.liturgia.hu>

Szerző Dobszay László

Cím A magyarországi liturgia millenniuma

Megjelenés Vigilia, 61 (1996) 572-581.

Tárgyszavak Liturgiátörténet, magyarországi liturgia, egyházzene, gregorián

Dobszay László:

A magyarországi liturgia millenniuma

*Az oroszánt leigázni a nagy Sámson kellettik,
magyaroknak prédikálni erős király küldetik.
Torkából az oroszánnak drága lépesméz csepeg:
magyar szájából immár jönnek édes-szép dicséretetek.
(Sík S. fordítása)*

Amikor István király verses zsolozsmájának 13. századi költője a király által szorgalmazott térítések eredményét, mintegy a *megvalósult* kereszténységet jellemezni akarja, a liturgikus kultusz elsajátítására hivatkozik. Az erejében dicsekvő pogány magyarságot (oroszán) csak erős király (egy új Sámson) téríthette meg. S mikor ez megtörtént, akkor az oroszán szájából drága lépesméz jön elő:¹ az énekelt liturgia édes istendicsérő hangjai. A liturgia tanúsítja és pecsételi meg, hogy a magyarság valóban a keresztény hitre tért.

És tényleg: Arnoldus, az Európa-hírű regensburgi szerzetes 1030 táján Esztergomba jövén szellemi barátját, Anasztáz esztergomi érseket az őáltala szerzett új Emmerán-zsolozsma megbíralására kérvén, az érsek már az esztergomi kórusnak adja ki az új szövegeket és dallamokat "ősbemutatóra".² A magyar liturgia intézményrendszere – legalábbis csírájában – egy nemzedékkal a koronázás után már megszilárdult és működőképes.

Amikor Krisztus a mennybemenetelkor apostolait misszionálni küldi, két dolgot bíz rájuk: a hitet ("elmenvén tanítsatok...") és a szentségeket ("megkeresztelvén őket..."). A kereszténység mint *értelmes – kultuszvallás* jelenik meg a történelemben. Ezért a népvándorláshoz kapcsolódó nagy missziós mozgalmaknak is két eszközük, s egyben két céljuk van: Krisztust mint *utat* és *igazságot* hirdetni (prédikálás) és Krisztust mint *életet* adni a népnek (szentségek, liturgia).

Így történt ez Magyarországon is. Térítőink élő szóval hirdették Krisztust, s ha ez sikerrel járt, akkor megkezdték a rendszeres istentiszteleti életet. Kérdésünk az, volt-e ennek a magyarországi istentiszteletnek valami sajátosan "magyar" vonása?

¹ Vö. Bírák 14, 8, 14 és 18.

² Békefi R.: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910: 93.

A magyarországi liturgia kezdetei

Kik voltak e kultusz cultorai, első sáfárai, s mi volt e kultusz "tárgya"?

A kérdés első felének megválaszolásánál különbséget kell tennünk a magyarországi liturgia alakítói *személyei* és megőrző-formáló *intézményei* között. A magyarországi térítő munkát nem egyetlen missziós központ kezdeményezte és irányította, hanem sokfelől jött sokféle klerikus vett részt benne. Legalábbis három európai tájnak lehetünk hálásak e tekintetben: Németországnak, Észak-Olaszországnak és Csehországnak. A térítők között voltak világi papok is, de az első nemzedékben kétségtelenül nagy szerepe volt a bencéseknek (Adalbert, Asztrik-Anasztáz, Gellért és számos neves vagy névtelen társuk). Ugyanakkor feltűnő, hogy tevékenységük eredménye a püspökségek (egyházmegyék) életébe szerveződött be. Ami sajátosan "magyarországi" liturgiának mondható, annak az egyházmegyék a letéteményesei, őrzői, terjesztői, nem pedig a kolostorok, habár személyesen számos szerzetes is résztvett a magvetésben. Ez már magában is sajátosan magyar vonás és számos érdekes következménnyel járt.

Úgy vélem, e sajátosság mögött István király személyes egyházpolitikai döntése áll.³ Amikor megalapította a magyarországi egyházszervezetet, szemmel láthatóan örködött azon, hogy az egyház ne válhasson az ország egységét megbontó külső vagy belső aspirációk támogatójává. A koronázással egyidejűleg Esztergomnak kiharcolja a teljes függetlenséget (ne feledjük el: még a prágai püspökség is Mainz alávetette a 14. századig!) és Esztergomot – Európában egyedülálló gesztussal – az összes magyar püspökségek fejévé teszi (primátus). A kolostorokkal szemben a püspökségek egységes, áttekinthető, biztosítottan működő, az ország egész területét befogó, s a királyi akarattal kétségkívül könnyebben "elérhető" intézményrendszert alkotnak.

Ha a püspökségeket súlypontul kijelölő egyházszervezés mögött egyebek mellett politikai szándékok álltak is, annak hatása a későbbi századokban vallási-liturgiai területen mutatkozott. Az egyházmegyék szervezete ugyanis az integráció és differenciáltság szerencsés egyensúlyát valósítja meg. A magyar püspökségek összefüggő hálózatot alkotnak, de azon belül három elkülönülő tartományba, azokon belül önállósággal bíró egyházmegyékbe tagolódnak, a püspökségek liturgiája viszont mint a hozzá tartozó számos plébánia számára. Ennek megnyilvánulásaként a magyarországi liturgia olyan egységes (az országon belül azonos, a szomszédos országoktól elkülönülő) jellemvonásokkal bír, amelyre alig találunk európai párhuzamot. Ugyanakkor az egységen belül egy rendezett tagolódás alakulhatott ki a részegyházaknak megfelelően. Másutt úgy fogalmaztam, hogy elég nagy volt az országterület ahhoz, hogy eltérő kezdeményezések szülessenek a "részegyházakban",

³ Magyarország Zenetörténete I. Középkor. (Szerk. Rajeczky Benjamin). Budapest, 1988: 417-8. Dobszay L.: A középkori magyar liturgia István-kori elemei? In: Szent István és kora (Szerk.: Glatz F., Kardos J.). Budapest, 1988: 151-155. Dobszay L.: Plainchant in medieval Hungary. Journal of the Plainsong and Mediaeval Music Society 13 (1900): 49-78.

de elég kicsi és egységes ahhoz, hogy minden kezdeményezés hozzámérje magát a "közös" hagyományhoz: vagy elhaljon, vagy beleépüljön abba, vagy megmaradjon a "közös"-höz rendezett egyéni vonásnak.

Ebben az integráló-differenciáló liturgikus fejlődésben a magyarországi kolostorok kevésbé vettek részt, s ha az ismeretlen korai magyar bencés (árnyalataiban valószínűleg sokféle) liturgiát leszámítjuk, ezek többsége a maga internacionális (olasz, francia stb. eredetű) rítusának magyarországi képviselője maradt. Csupán egy-két olyan fejlődési részmozzanat van, melyben a szerzetesrendek befolyást gyakoroltak a magyarországi liturgiára (pl. a korai német bencesség a magyar Sanctoraléra, a domonkosok a 13. századi magyar verses zsolozsma- és sequentia-költészetre).

Figyelmeztetjük az olvasót, hogy amikor magyarországi (s tudatosan nem "magyar") liturgiáról beszélünk, akkor ezzel azt fejezzük ki, hogy e liturgiában nem szabad valami nemzeti érzés kifejeződését, még kevésbé függetlenségi gesztust, Rómával szembeni önállóság hangsúlyozását látni. Az, hogy a liturgikus hagyománykincs érvényessége az ország határaival esik egybe, csupán következménye egy sajátos történeti szituációban hozott döntésnek: István olyan politikai hatalmat koncentrált, hogy képes volt, s olyan veszélyektől tartott melyek miatt *kénytelen* volt egységes, ugyanakkor rendezetten tagolt, az egész országterületet lefedő egyházmegyei hálózatot létrehozni. A kor szellemében ez az egyházszervezet az egyetemes római liturgián belül önmagát is manifestálta liturgiájában, de egyúttal a liturgia félévezredes fejlődéséhez is meghatározó keretet biztosított.

Kérdésünk második fele a magyarországi liturgia kezdeteinek "tárgyára" vonatkozott, más szóval arra: honnan származik a magyarországi liturgia.

A korábbi kutatók egy-egy részjelenségre hivatkozva szívesen gondoltak egy-egy vidékre vagy kolostorra, mint a magyar liturgia forrására. Egyesek például úgy látták, délnémet bencés kolostorok adták a mintát, mások ennek ellenében Cluny-inek vagy gorzei-nek szerették volna látni a magyarországi liturgiát.⁴ A válasz két okból nehéz és mindenképpen önkényes. Egyrészt a 11. századból nem maradtak fenn olyan források, melyek e kérdés megválaszolásához elég adatot adnának,⁵ s így vagy rész-elemekből kell ítéletet alkotnunk, vagy későbbi, megbízhatóbb források elemzéséből kell visszakövetkeztetnünk a kezdetekre. Másrészt: nem biztos, hogy liturgiánkat minden szempontból egyazon forrásra kell visszavezetni. Például a gyakran hivatkozott Sanctorale egyes elemeiben kereshető meghatározott külföldi egyházak hatása. (Külön kérdés, hogy egyes esetekben közvetlen vagy közvetett hatásra kell-e gondolnunk; például a délnémet "bencés" szentek tisztelete a délnémet

⁴ Radó P.: A magyar liturgia eredete a XI. században. Vigília 1957: 391-399. Kúhár F.: Les sources françaises de la vie liturgique en Hongrie. La Nouvelle Revue de Hongrie, 1938: 423-327. Gyórfy Gy.: István király és műve. Budapest, 1977: 188-190 (bővebb irodalom az 555. oldalon).

⁵ A 11. század végéről származó három – Zágrábba került – forrásunk (az Esztergomi Benedictionale, a Hartwick-Agenda, a Szent Margit Sacramentarium) műfajánál fogva sem elegendő a megnyugtató válaszhoz, de belőlük kettőnél proveniencia-problémákkal is meg kell küzdenünk.

egyházmegyéken keresztül is eljuthatott hozzánk). De még ha egy ilyen liturgikus elem eredetét meghatároztuk volna, ez nem jelenti azt, hogy liturgiánk *egészét* is ugyanoda kell visszavezetni.

A világosabb beszéd kedvéért a magyarországi liturgiát el kell helyeznünk a középkori római liturgia történeti, szerkezeti keretei között. Mint tudjuk, az ősi római bazilikális liturgia a népvándorlást követő missziók során Európa korábban pogány területein is elterjedt, s így nyert túlsúlya miatt lassanként felváltotta a régi keresztény vidékek regionális liturgiáit is (pl. spanyol "mozarab", délolasz "beneventán", délfancia "gallikán" liturgiát; egyedül a milánói "ambrozián" liturgia őrizte meg önállását). Ez az ősi római liturgia végül is a karoling papság által végrehajtott megszerkesztésben és bizonyos kiegészítésekkel lett általánossá Európában; ez a "római-frank liturgia", mely végül magát Rómát is meghódította.⁶ A római-frank liturgia azonban különféle adaptációkban vált a katedrálisok sajátjává, s ebben az értelemben beszélhetünk pl. párisi, mainzi, prágai vagy esztergomi rítusról. A misében kisebb, a zsolozsmában nagyobb megoszlást tapasztalunk egyes területek vagy intézmények liturgikus rendjében, s ezeket megfelelő eljárásokkal ma már regisztrálni, összehasonlítni lehet.⁷

Amikor tehát valaki a magyarországi liturgia bármely külföldi forrására hivatkozik, először gondosan el kell választania a közös *frank-római* jellemvonásokat a nagyobb *régiók* közös eljárásaitól, illetve a szűk értelemben vett *helyi* hagyományoktól. S még ha el is jut egy végkövetkeztetésre, azt a vizsgált anyag (pl. Sanctoriale, kalendárium, a mise Alleluja-sorozata, pontificale, rituale) körén túl csak óvatosan szabad alkalmazni.

Ha most a vizsgálatba a következő századok fontos és jellemző magyar forrásait is bevonjuk,⁸ úgy találjuk, hogy *nincs* egy meghatározott egyházi központ (kolostor, püspökség), melynek átvételével született volna a magyarországi liturgia.

⁶ Tárgyalásunkat megnehezíti, hogy miután olvasóink többsége már a 30 évvel ezelőtt feltalált újrómái ("Bugnini"-) liturgián nőtt fel, az ősi római rítussal való kapcsolata megszakadt, s így számára nehezebb a liturgikus kategóriákra és struktúrákra vonatkozó információk viszonyítása.

⁷ Az összehasonlítást olyan adatbázisok segítik, mint Dom R. J. Hesbert : *Antiphonale Missarum Sextuplex* (Róma, 1935), és *Corpus Antiphonalium Officii* (Reóma, 1963-1970) c. munkái, továbbá a budapesti MTA Zenetudományi Intézet CAO-ECE (*Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae*) elnevezési számítógépes katalógusa a középeurópai breviáriumokról vagy a washingtoni Catholic University CANTUS elnevezésű, Interneten elérhető katalógusa mintegy 20 antifonále tartalmáról.

⁸ A legfontosabbak a *zsolozsma* körében: a 12. század első feléből való Codex Albensis (antiphonale), a 13. század végéről való esztergomi breviárium és esztergomi breviárium notatum, a 14. századi kalocsai ("Cerovabrida" breviárium, a 14. századi zágrábi breviáriumok, a 15. század pozsonyi, esztergomi, budai, váradi antifonále, számos kéziratos breviárium, továbbá a század végéről való nyomtatott esztergomi és zágrábi breviárium; a *mise* tekintetében: a 12. század második feléből való Pray-kódex, a 13. század elejéről való zágrábi missale notatum, a 14. századi esztergomi missale notatum, a 14-15. századi graduále-könyvek (köztük jelesül a Bakócz-, a Futaki-, a Kassai-graduále), számos kéziratos missale, a nyomtatott esztergomi, pécsi, zágrábi missale), végül a 16-17. századi retrospektív források (pl. nyitrai, erdélyi, gyöngyöspatai graduále, a protestáns graduálkönyvek). A forrásállományhoz lásd Szigeti K.: *Denkmäler des Gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter*. *Studia Musicologica* 1963: 129-172.; Radó P. *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest, 1973.; Szendrei J.: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a Magyar zenetörténethez I. Budapest, 1981., Magyarország Zenetörténete I. Középkor (Szerk. Rajeczky B.). Budapest, 1988: 216-245.; Dobszay L.: *The System of the Hungarian Plainsong Sources*. *Studia Musicologica* 1985: 37-65; továbbá a könyvtári katalógusokat.

Valószínűleg *több megoldást* tanulmányoztak, s egyre inkább úgy látjuk, végül összevetések és önálló döntések alapján határozták meg a magyarországi liturgia formáit. Nem dönthető el, mikor történtek meg e döntések (valószínűleg több fokozatban a 11-12. század folyamán). Lehetséges, hogy már István király korában volt egy ilyen első magyar liturgikus rendezés.⁹ Szinte biztos, hogy a Szent László és Könyves Kálmán kori zsinatok meghatározóak voltak a további századokra. Azt is biztosra vehetjük, hogy Esztergom a 12. század közepe táján véglegesítette a maga rítusát.

A magyarországi liturgia tehát az ősi római bazilikális rítus *frank-római* változatán belüli forma, melyet a *Közép-európai* egyházak által felkínált lehetőségekből *önálló* döntések alapján alakítottak ki a magyarországi püspöki egyházak. Sokszor nem lehet biztosan eldönteni, hogy a liturgia egyes rétegeire vonatkozó döntések mögött milyen *közvetlen* külföldi minta áll, s hogy e döntés pontosan melyik időszakban mehetett végbe. A fenti négy elem egyensúlya azonban biztosan állítható, találkozásuk pedig nem véletlenszerű, hanem a liturgikus elemek hierarchiáján alapul. Ha a századok folyamán sokban gazdagodott is a magyarországi liturgia, a lényegi strukturális döntések legkésőbbben a 12. századig közepéig már megtörténtek.

A magyarországi liturgia tartalma

Mindenekelőtt le kell rögzítenünk, hogy amikor magyarországi liturgiáról beszélünk, e kifejezést kétféleképpen érthetjük. Beszélhetünk azokról a jegyekről, melyek *minden* magyar egyházmegyére egyformán jellemzőek; de beszélhetünk összegző értelemben is: az *egyes* magyar püspökségek szokáshagyományainak egymás mellé állításával. A kifejlett középkori magyar liturgiát ugyanis három alcsoportra oszthatjuk:¹⁰

Az *esztergomi* liturgia mai tudásunk szerint a 12. század közepére nyerte el azt a végleges formát, mely későbbi gyarapodások ellenére a 17. századig lényegében változatlan.¹¹ E rítus-csoportba sorolhatók – kisebb helyi eltérésekkel – Esztergom szuffragáneus püspökségei (mint például Eger, Nyitra, de feltehetően a kevés vagy semmi emlékkel bíró Pécs, Győr, Vác, Veszprém is); továbbá egyes területek, melyek különleges jogállásuknál fogva Esztergom alá tartoztak (szabad királyi városok, mint

⁹ Dobszay L.: A középkori magyar liturgia István-kori elemei? In: Szent István és kora (Szerk.: Glatz F., Kardos J.). Budapest, 1988: 151-155.

¹⁰ Vö. Mezey L.: Ungarländische Riten im Mittelalter. In: Falvy Z. - Mezey L.: Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert. Budapest–Graz, 1963: 20-26. Mezey L.: Problémák és megoldások a kódexkutatásban. OSzK Évkönyve, 19660: 159-165. Magyarország Zenetörténete I. Középkor (Szerk. Rajeczky B.). Budapest, 1988: 249-250. Dobszay L. - Prósztény G.: Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae - A Preliminary Report. Budapest, 1988: 235-370. Török J.: A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225-1600). Budapest, 1977. Szendrei J.: A Zalka Antiphonale provenienciája. Zenetudományi Dolgozatok, 1988: 21-32. Körmeny K.: Az ún. Zalka Antiphonale töredékei. Zenetudományi Dolgozatok, 1988: 33-40.

¹¹ Dobszay L.: Az esztergomi liturgia. Vigília 1987/2: 82-88. Dobszay L.: 'Mos patriae'. Magyar Zene 1988/4: 343-345.

Buda és Pest is), végül Esztergom rítusát vette át némi módosítással a hazai alapítású pálosrend is.

A *kalocsai* érseki terület liturgiájának kialakulási kora ismeretlen. Sajnos az emlékek száma és összetétele csak arra elég, hogy az esztergomi provinciával egyező és attól különböző elemek meglétét konstatáljuk (kalocsai breviárium a 14. századból, kottás töredékek). Feltehetően követték rítusát a maga szuffragáneus püspökségei (pl. Csanád), Biztosan ide tartozik a különleges helyzetű Zágráb. Nagyszámú liturgikus könyve ugyanabban különbözik Esztergomtól, amiben Kalocsa, de egy újabb reform következtében (14. század eleje, domonkos püspökök) igen sajátos különvonásokkal is bírt.

Újabb kutatások tettek figyelmessé arra, hogy hazánk *délkeleti részei* saját liturgikus változatot hoztak létre: a váradi és erdélyi egyházmegye néhány fennmaradt forrása figyelemre méltó közös vonásokat mutat (kivéve persze olyan különleges jogállású központot, mint Brassó és a szász városok). Egyre több indítékot találunk arra, hogy legkorábbi antifonálénkat, a Codex Albensist is inkább erdélyi, mint székesfehérvári forrásnak tartsuk.

Ugyanakkor vannak olyan jellemző vonások, melyek mindhárom fenti csoportban közösek, s már a Codex Albensisben megtalálhatók. Joggal gondoljuk, hogy ezek a "közmagyar" liturgikus megoldások a három rítus szétválását megelőzően – nem később, mint a 12. század 30-as évei – már kialakultak.

A *mise* tekintetében a magyar liturgikus szokásrendek mind Európával mind egymással összehasonlítva, sokkal egységesebbek, mint a zsolozsma szempontjából. A tridenti könyvekhez képest természetesen számos olyan többletet is találunk, melyek a középkori Európában általános megoldások jelenlétére vezethetők vissza (pl. advent IV. vasárnap introitusa, a halotti mise nagyobb tételválasztéka, stb.). Jellemző külön hagyományok mutatkoznak a húsvéti időszak és a pünkösd utáni vasárnapok *Alleluja*-választásában és -elosztásában, a szövegekhez társuló *Alleluja*-dallamok meghatározásában, a *sequentia*-repertoár összeállításában, s még inkább a miséhez kapcsolódó egyéb szertartások rendjében (febr. 2., Hamvazószerda). Legkiemelkedőbb ezekből a *nagyhét*, melynek szertartásrendje részben a római bazilikákra visszamenően, részben a környezetünkből jövő hatások eredményeképpen, részben a magyarországi elrendezésnek köszönhetően olyan egyéni vonásokat mutat, melyek a középkori viszonyok közt is kitűntetik, kiválóságában pedig a későbbi (tridenti vagy II. vatikáni zsinati) liturgiák szintje fölé emelik. A nagyheti szertartások rendjét megtaláljuk minden missálénkban és graduálénkban, legplasztikusabban azonban az egeri Liber Ordinarius írja le, a szereposztásokról, mozgásokról, ruhákról is beszámolva.¹²

Jóval karakteresebbek a *magyarországi zsolozsma-liturgiák*. Itt elsősorban az esztergomi officium átgondolt, tökéletes szerkezetét kell dicsérően megemlítenünk.

¹² Kandra K.: Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam almae ecclesiae Agriensis. Adatok az egeri egyházmegye történelméhez III. Eger, 1905. Vö. Magyarország Zenetörténete I. Középkor (Szerk. Rajeczky B.). Budapest, 1988: 407-415.

Esztergom a római zsolozsmának olyan gazdag, ugyanakkor jól rendezett, klasszikus alakját hozta létre, mely jól megkülönböztethető a környező német, cseh stb. egyházakétól, s a magyar középkor egyik legkiválóbb szellemi alkotása. (A millecentenárium megünneplésére készülő magyar egyház gondolhatott volna arra, s az egyházalapítás milléniumára készülve még nem lenne késő gondolni arra, hogy az esztergomi breviárium kétnyelvű kiadását megjelentessük.) Az esztergomival talán nem vethetők össze kiegyenlítettség és átgondoltság szempontjából a kaloccai (ezen belül: zágrábi) és a várad-erdélyi zsolozsma-rendek, de karakteres voltuk nem tagadható.

Külön tanulmányt érdemelne a magyar *rituále* története. Mint tudjuk, a liturgia két alapformáját kiegészítő szertartásokat korábban a pontifikálékba vagy agendákba gyűjtötték össze. Itt kevésbé beszélhetünk egységes magyar szokásrendről, sőt például a pontifikálékban kimutatható a különféle külföldi reform-ordók egymást semlegesítő, a hagyományvonalat ismét és ismét megtörő közvetlen átvétele. Mégis ki kell emelnünk a magyar temetési rítus szép és eléggé egységes szokásrendjét, mely némi redukcióval a 17. századig tovább élt, sőt nyomait még a néphagyomány is őrizte a közelmúltig.¹³ Sajnos a magyar egyház a temetési szertartás nem régen történt megújításakor többre becsülte a frissen készült költői "remekműveket", mint e bibliai alapú, nemes liturgikus hagyományt.

Magyarországi alkotások a liturgiában

A liturgia elsősorban természetesen nem az alkotókedv kiélésének szabad terepe, hanem tiszteletre méltó, ősi, kortalanná és személytelenné vált formák gyakorlata. Ez nem azt jelenti azonban, hogy a középkorban ne adott volna helyet az ősi formák organikus továbbfejlesztésének, illetve az új igényekre felelő, kiegészítő alkotásoknak.

Helyet kaptak tehát a liturgiában kiegészítésképpen hazai alkotások is. A mise anyagából kiemelném a külföldön eddig sehonnan nem ismert, költött szövegű, mély teológiai-liturgiai tartalommal ihletett "Rex regum" kezdetű traktust nagyböjt 3.-4. hetére¹⁴ vagy több kitűnő magyar sequentia közül a vasárnap liturgiai misztériumát megéneklő "Omnes una celebremus" tételt, vagy a Pray-kódexben olvasható kedves rövid Mária-sequentiát ("Mira mater exstitisti"), melyet akár népéneként is felújíthatnánk.¹⁵ A zsolozsma temporáléjában magyar alkotásnak tekinthető több – strukturálisan fontos helyre került – antifona, a rendes vasárnapi vesperásnak

¹³ Dobszay L.: A középkori magyar temetés maradványai az erdélyi néphagyományban. In: "Mert ezt Isten hagyta..." Tanulmányok a népi vallásosság köréből (szerk. Tüskés G.). Budapest, 1986: 1789-210.

¹⁴ Magyarország Zenetörténete I. Középkor (Szerk. Rajeczky B.). Budapest, 1988: 359-360.

¹⁵ A magyar Sequentionale kiadásai: Rajeczky B.: Melodiarium Hungariae medii aevi. I. Hymni et sequentiae. 1956/1982. Szendrei J.-Rybaric R.: Missale Notatum Strigoniense ante 1341 in Posenio. Musicalia Danubiana 1. Budapest, 1982: 610-682. Szendrei J.: Graduale Strigoniense s. XV/XVI. Musicalia Danubiana 12*-**. Budapest, 1990-1992. A "Mira mater" hanglemezen: Magyar Gregoriánus 6. SLPX (HCD) 12170.

magyar rezponzóriuma és egy szép, szintén hazainak bizonyult pünkösdi rezponzorium.¹⁶ A Mária-zsoltosma is tartalmaz valószínűleg hazai eredetű tételeket.

Számban és súlyban kiemelkednek természetesen a magyar szentek tiszteletére készült tételek. A középkor értékrendje a misében két helyet engedélyezett új alkotásnak: az alleluját és a sequentiát. A magyar szentek mindegyike büszkélkedhet mindkét műfajban új tételekkel, sőt gyakran helyileg különböző tételsorral. Kiemelkedő közülük a Lauda Sion dallamára készült Szent István sequentia ("Corde voce mente pura"),¹⁷ mely tudomásom szerint csak technikai tévedésből maradt ki a Rómába felterjesztett új magyar proprium missae kéziratából (hogy aztán már senkinek ne jusson eszébe korigáltni a hibát...). Kiváló munka a Szent Imre sequentia is (Stirps regalis).

Míg a mise a szent "tüposzát" ábrázolja, s elsősorban Isten kegyelmét ünnepli a szentben, a zsoltosma a szent egyéniségének megjelenítésére is bővebb teret ad. Így a magyar szentek zsoltosmái is terjedelmesebb és változatosabb költői alkotások, zömük már a kor stílusának megfelelően versben (rímes antifonák, rezponzoriumok, himnuszok).¹⁸ Az első tételek még a 11. század végéről származnak (Szent István antifonák, köztük a mindvégig legfontosabbnak maradt tétel, az "Ave beate rex Stephane"). Ezt követi Szent István Laudesének antifona-sora a 12. század első feléből (helyet kapott a Kalocsa-zágrábi István-zsoltosmában is). A 12. század végére tehető Szent László váradi kultuszának kibontakozása kapcsán a remek "Regis regum civis ave" himnusz és a László-zsoltosma.¹⁹ A középkori magyar költészet és zene legkiválóbb alkotása a 13. századi "nagy" Szent István-zsoltosma 9 antifonából és 9 rezponzóriumból álló monumentális ciklusa.²⁰ Mind az intellektuális-vallási tartalom, mind a költői és zenei színvonal szempontjából európai összehasonlításban is rangos műről van szó. Körülbelül vele egyidős Szent Imre (kissé eklektikus) zsoltosmája. Talán ebből a korból származik a Kalocsa-zágrábi prózai Szent István zsoltosma is.²¹ Erzsébet zsoltosmája német átvétel.²²

A liturgia bizonyos részeiben (ünnepektől, műfajoktól függően) a középkor végéig gyarapodhatott. Így nálunk is kerülnek be új és új tételek a liturgiába a 14-15. század folyamán, elsősorban Alleluják és sequentiák, zömmel Máriáról. Színvonaluk és

¹⁶ Dobszay L.: Local Compositions in the Office Temporale. In: Max Lütolf zum 60. Geburtstag. Festschrift (hrsg. von B. Hangartner u. U. Fischer). Basel, 1994: 65-74. Egy tétel hanglemezen is kiadva: Estétől estéig gregorián énekekkel. HCD 31086: Nr. 19b.

¹⁷ Hanglemezen: Magyar Gregoriánus 5. SLPX (HCD) 12169.

¹⁸ Falvy Z.: Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Music. Musicologia Hungarica, Neue Folge 2. Budapest, 1968. Szendrei J.: Az István- és Imre-officium zenei rétegei. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról (szerk. Fügedi E.). Budapest, 1986: 48-53. Magyarország Zenetörténete I. Középkor (Szerk. Rajeczky B.). Budapest, 1988: 334-343.

¹⁹ Kiadása: Falvy Z.: Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Music. Musicologia Hungarica, Neue Folge 2. Budapest, 1968: 120-144. A himnusz hanglemezen: Magyar Gregoriánus 5. SLPX (HCD) 12169.

²⁰ Mezey L.: Szt. István XIII. századi verses históriája. Magyar Századok, 1948: 41-51. A Szent István zsoltosma kiadva: Falvy Z.: Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Music. Musicologia Hungarica, Neue Folge 2. Budapest, 1968.: 51-96. Hanglemezen: Magyar Gregoriánus 5. SLPX (HCD) 12169.

²¹ Kiadása: Falvy Z.: Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Music. Musicologia Hungarica, Neue Folge 2. Budapest, 1968.: 97-120. Egy tétele hanglemezen: Magyar Gregoriánus 5. SLPX (HCD) 12169.

²² Hanglemezen: St. Elizabeth of Hungary – Two medieval Offices. HCD 31605.

liturgiai értékük természetesen nem egyenlő, virtuozitásuk ellenére olykor már a liturgikus dekadencia jeleit viselik magukon. Többségükről nehéz megállapítani, importált-e, vagy itt keletkezett: egyszerűen egy-egy kordivatnak, ennyiben egy internacionális áramlatnak termékei.

A liturgikus ének Magyarországon

A keresztény ókor és középkor számára a liturgia és a liturgikus ének elválaszthatatlan. Az az újkori gondolkozás – mely a liturgia kereteit kijelölve azt mondja: itt énekeljük *valamit* –, teljesen idegen a római liturgia hagyományaitól.

A római liturgia átvétele Magyarországon természetesen a római ének átvételét is jelentette. Ez szerencsésen bekapcsolta hazánkat is az európai gregorián zenekultúrába, javára nemcsak templomi éneknek, hanem zenekultúrának és zeneoktatásnak is. A Magyarországon felnövekedett ifjú zenei szempontból is otthon érezhette magát szerte Európában.

Ez azonban nem jelentette, hogy e nagy egységben belül ne hordozhatott volna a magyarországi liturgikus ének sajátos karaktereket és sajátos értékeket. Ezek összegzésekként használjuk ma már – tudományosan is megalapozva – a "magyar gregorián" elnevezést. Miben állnak ezek a sajátosságok?

Mindenekelőtt a liturgikus ének *életmódjában*. A liturgikus ének elterjesztésének és rendszeres fenntartásának 1000 körül szerte Európában a templomhoz kapcsolt *iskola* a biztosítéka. Az iskolás gyermek lényegében a liturgikus tételeken tanul nyelvet, olvasást, zenét.²³ És nemcsak tanulásról van szó. Az iskolás gyermek a középkorban énekével vesz részt minden nap a misén, a vesperáson, esetleg más órákon is, az ünnepeken a teljes énekes liturgiában. Amikor azonban a 13. század után Európa nyugati felében az érdeklődés a többszólamúság felé fordul, ott az iskolások szerepe háttérbe szorul, s inkább a kiválasztott énekes férfiak és a tehetséges fiúgyermekek kis csapata (Chorknaben) veszi át a liturgikus éneklést. E negatív fejlemény pozitív következménye a gótikus, reneszánsz énekkultúra gyors ütemű kibontakozása Flandriában, Burgundiában, Olaszországban, Angliában.

Ezzel szemben Magyarországon a középkor végéig megmarad (sőt szinte erősödik) a gregorián dominanciája, "tömegének" jellege. Ha kiemelnek az iskolások csapatából egyeseket, nem azért teszik, hogy a többiek részvételét velük helyettesítsék, hanem vagy azért, hogy további miséket *is* (hajnali mise, napi gyászmisék, alapítványi misék) ellássanak gregorián énekkel, vagy azért, hogy a főmise dramaturgiai szereposztása szerint nekik különleges (szólisztikus) feladatokat adjanak.²⁴ A gregorián éneklésébe a középkor végén is be tud kapcsolódni minden diák (tehát világi értelmiségünk is ezzel az élménnyel átjárva hagyja el az iskolát), s ez a gyakorlat biztosítja a gregoriánhoz kapcsolódó általános zenei műveltség széles

²³ Mezey L.: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Budapest, 1979.

²⁴ Dobszay L.: Pueri vociferati – Children in Eger Cathedral. Cantus Planus: Papers read at the Fifth Meeting. Eger, 1993: 93-100. (Vö. Magyar Egyházzene III/2: 153-162.)

körű elsajátítását is. Minderre két bizonyítékunk van: egyik a középkor végi szertartáskönyvek (főként ordináriusok) sűrű hivatkozása a gyermekekre (kórusének, szólók, sőt a templomi összkart "vezénylő" koráló gyermekek), másik a középkor végéről fennmaradt, folyóírással (kurzívval) készült, tehát nem-professzionális kottairóktól származó zenei emlékek nagy száma.²⁵

A zene életmódjáról most már magára a zenére áttérve először a *repertoárról* kell szólnunk. A fenti megállapítások a liturgiai összeállítás, megszervezés, alkotás sajátosságairól érvényesek a zenére is. Az egyetemes használatú liturgiai tételek a legmagasabb rendű európai zenével hozták kapcsolatba a magyar énekest. A regionális tételek egy-egy táj és kor dallamdivatjába kapcsolják be őket, a magyar kompozíciók pedig hazai dallamalkotások előadóiává teszik őket. Az egyetemes, regionális és hazai repertoár megszervezett együttese a "magyar gregoriánus" első összetevője.

A "magyar gregoriánus" következő összetevője a *dallamváltózat*. Akár egyetemes európai, akár regionális dallamról van szó, az nem hangról hangra való átvételt jelent, hanem egy variánsrendszerbe való beillesztést. Magyarország alapvetően a gregorián ún. pentaton dialektusterületéhez tartozott, mely hazánkon kívül a mai Hollandiát, Német-, Lengyel-, Csehországot, Ausztriát, Svájcot és Észak-Itáliát foglalta magába. E dialektus általában a dallamok kis félhanglépéseinek kiélvezése helyett a jelentős dallamhangokat, az élesebb kontúrokat emelte ki. De még e nagy dialektusterületen belül is a magyar dallamváltózatok kellő összehasonlítással világosan elkülöníthetők a szomszédos vidékek dallamaitól, s egy határozott ízlésirányt tanúsítanak.²⁶

Végül a magyar gregoriánushoz tartozik még egy jellegzetes *kottairás* művelése is. Az első időszakban a magyar egyházak az ún. német neumaírást gyakorolták, vagy mondjuk így: gyakorolták be. A 12. század közepén (valószínűleg Esztergomban, s valószínűleg egy liturgikus reformmal összefüggésben) egy új, jól olvasható, modern notációt hoztak létre, mely a legfrissebb olasz-francia újításokat összhangba hozta saját, akkor már másfél százados gyakorlatunkkal.²⁷ A fúzió eredménye egy muzikális, rajzolatában is elegáns, korszerű gregorián notáció, mely annyira jellegzetes, hogy tisztán ennek segítségével teljes biztonsággal meghatározhatjuk egy kódexről, hogy Magyarországon keletkezett. Míg előbb a szerzetesrendek, vagy egyes peremterületi, vegyes lakosságú városok körében más gregorián notációk jelentek meg hazánkban, az "esztergomi" (vagy "magyar") notáció ismételt átalakulással és további modernizálással továbbra is megtartotta vezető szerepét, mintegy vizuális jelképeként annak, amit már ők is "magyar gregoriánusnak" éreztek, vagy annak, amit a liturgia egészére nézve a "mos patriae" (hazai szokás) vagy "consuetudo regni" (az ország liturgikus rendje) névvel illették. Jellemző, hogy a

²⁵ Magyarország Zenei története I. Középkor (Szerk. Rajeczky B.). Budapest, 1988: 141-150.

²⁶ Magyarország Zenei története I. Középkor (Szerk. Rajeczky B.). Budapest, 1988:246-425, különösen 250-264.

²⁷ Szendrei J.: A középkori magyar hangjegyzírás. Magyar Zene 1978: 130-143. Szendrei J.: A magyar notáció története. In: Középkori hangjegyzírások Magyarországon. Műhelytanulmányok a Magyar zenei történehez 4. Budapest, 1983: 129-90, 123-151, 163-308.

korai magyar protestantizmus is, midőn anyanyelvű liturgiáját akarta kialakítani, s ennek első lépéseként a gregoriánum sok száz dallamát magyarra fordította, nem külföldi mintákat követett, hanem a magyar liturgikus szokásokból indult ki, a magyar dallamváltozatokat alkalmazta, s a magyar notációt használta a tételek lejegyzésére.²⁸

A magyarországi liturgia sorsa

Mint közismert, a tridenti zsinat nem akarta betiltani az emberemlékezet meghaladó idő óta élő (vagyis a humanista illetve protestáns beütésektől garantáltan mentes) helyi liturgiákat, hiszen tudta, hogy bennük az ősi római liturgia él tovább sokszínű arculattal. Mégis, sokféle okból kifolyóan, a 17. század elejének nemzedéke már úgy érezte, azzal tanúsíthatja Róma-hűségét, ha feladja saját liturgikus hagyományát, áttér a "római" rítusra – melynél valójában rómaiabb volt a sajátja.

Így volt hazánkban is: azok az erők, melyek – elsősorban jezsuita befolyás alatt – egy erősen homogenezáló "római" reform véghezvitelén dolgoztak, értetlenül álltak a magyar liturgikus hagyomány ténye előtt, s igyekeztek a magyar liturgikus könyveket a V. Pius által kiadottakkal felváltani. Nem ment könnyen. Sokan voltak, akik nem értették, miért kellene a lényegében ugyanúgy római (sőt sok tekintetben ősi) magyar liturgiát most félretenni. Végül Pázmány – soha be nem tartott ígéreteivel – rávette a húzódozó (s ekkor már székhelyüktől távol, Bécsben vagy a nyugati határszélen élő) magyar püspököket a változtatásra, s 1630-ben Magyarország (Zágráb kivételével) elvben áttért a tridenti rítusra.²⁹ Exemplum docet.

Végére érve rövid áttekintésünknek, megkérdezhetjük, van-e valami sajátosan "magyar" régi liturgiánkban. S itt minden egyoldalú válasz tévedés lenne. Liturgiánk ízig-vérig római volt. Nincs olyan mozzanata, mely ellentétben állna a karoling Európa szellemi egységével, a keresztény Európa liturgiai szokásaival. Ugyanakkor, ahogyan e liturgiát megélte, maga számára elrendezte, gazdagította, s az a szívósság, mellyel hozzá ragaszkodott, hatalmas asszimilációs erőt adott e liturgiai gyakorlatnak. Aki e liturgia részese volt, egyszerre, elválaszthatatlanul és organikus egységben érezhette magát rómainak, európainak és magyarnak.

Vigilia, 1996/8 572-581.

²⁸ Bárdos K.: A protestáns graduálok és a gregorián hagyomány. Magyar Kórus 1949. Ferenczi I.: Magyar nyelvű graduálok a 16-17. században. Zenetudományi Dolgozatok. Budapest, 1985: 62-71. Ferenczi I.: Die ungarische Gregorianik im 16. und 17. Jahrhundert. Jahrbuch für liturgik und Hymnologie, 1989: 158-164.

²⁹ Knauz N.: A magyar egyház régi szokásai. Magyar Sion 1865, 1869.